

Мусаева В.Ж.

**БАЙЫРКЫ ГРЕЦИЯДА ЖАНА РИМДЕ РИТОРИКА
ИЛИМИНИН НЕГИЗДЕЛИШИ ЖАНА ӨНҮГҮҮСҮ ТУУРАЛУУ ЖЕ
РИТОРИКАНЫН КЕЛИП ЧЫГУУ ТАРЫХЫЙ ТАРЖЫМАЛЫНАН**

Мусаева В.Ж.

**ОБОСНОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ НАУКИ РИТОРИКА В ДРЕВНЕЙ ГРЕЦИИ
И ОБ ИСТОРИИ ЕЁ ВОЗНИКНОВЕНИЯ**

V.Zh. Musaeva

**STUDY AND THE DEVELOPMENT OF SCIENCE RHETORIC IN ANCIENT
GREECE AND THE HISTORY OF ITS OCCURRENCE**

УДК:8.085.4:937

Чакан макалада риторика илиминин байыркы Грецияда (Динарх, Гиперид, Горгий, Исократ, Лисий, Горгий, Эсхил, Филократ, Демосфен, Протагор, Платон, Демокрит, Аристотель) Римде (Бир тууган Тиберий жана Гай Гракктар, Марк Фабий Кеинтиллиан, Марк Туллий Цицерон, Красс, Антоний) пайда болуусу, негизделиниши, өнүгүүсү жана калыптанышы, жогоруда аталган көрүнүктүү ораторлор жана алардын чечендик ишмердүүлүктөрү тууралуу маалыматтар тарыхый-хронологиялык методдо изилдеттиг, иштелиг чыкты.

В статье рассматривается возникновение, обоснование, развитие и науки риторика в Древней Греции (Динарх, Гиперид, Горгий, Сократ, Лисий, Горгий, Эсхил, Филократ, Демосфен, Протагор, Платон, Демокрит, Аристотель) и Риме (Тиберий жана Гай Гракх, Марк Фабий Квинтилиан, Марк Туллий Цицерон, Красс, Антоний).

The article discusses the emergence, rationale, and development of the science of rhetoric in Ancient Greece (Dinar, Hyperic, gorge, Socrates, Lysias, gorge, Aeschylus,

Filaret, Demosthenes, Protagoras, Plato, Democritus, Aristotle) and Rome (Tiberius Jean Gaius Gracchus, mark Fabius Quintilian, Marcus Tullius Cicero, Crassus, Antony).

Риторика биздин заманга чейин бешинчи кылымда байыркы Грецияда түптөлүп "бардык илимдердин ханышасы" катары эсептелинген. Платон жана анын окуучусу Аристотелдин кызыл тил тууралуу ой жүгүртүүлөрү бүгүнкү күнү дагы өз маанисин жоготпостон, риторика илиминин өнүгүү тарыхынын бардык учурунда, ар кыл мезгилдеринде алдыңкы, үлгү катары биринчи планга чыгып келген, Байыркы Греция чечендик кептин эң тунгуч уюшулган мекени катары таанылып, байыркы гректерде чечендик кеп деген эмне экендиги, анын кандай ыкмалары, түрлөрү болору, жалпы эле маанимаңызы, негизги үч өзгөчөлүгү аныкталган.

Таблица 1

Байыркы Грециядагы чечендик келтнин үч өзгөчөлүгү

Биринчиси: багыттаган оюн козгоо
Экинчиси: ап ой жүгүртүүсүнүн маанисин чечмелөө
Үчүнчүсү: ой корутундусун элге далилдүү жеткире билүү

Алгачкы риториктер катары Динарх, Гиперид, Горгий, Исократ, Эсхил, Филократ жана айрыкча Демосфен саналган. Булар риториканын ыкмаларынын негизинде чечмелөө, далилдөө сыяктуу логиканын мыйзамдарын жакшы пайдаланып, көбүнчө оозеки сүйлөөнүн устаттары аталышкан. "Тил чеберлеринин ийгиликтерге жетиши - сөздөрүн фактылар менен бекемдеп сүйлөгөн кылдаттыгы, талуу жерден кармап, сын кое билген тапкычтыгы менен айырмаланган". Алардын көрүнүктүү өкүлдөрүнө Протагор, Горгий, Сократ, Платон, Аристотелдер кирет.

Таблица 2

Байыркы Грециянын көрүнүктүү ораторлору

Протагор: Ар дайым сөз айтышына түшкөн, пикир талашууну баштаган чечен, риторика өнөрүнүн негиз салуучуларынын бири болуп эсептелинет
Платон: Чечендикти акылмандык менен тең катары карап, «элдик туура чечимдин жана калыстыктын башаты – риторикада жатат» (Апресян Г.С.12) деген билимдин
Демокрит: Сөздүн келип чыгыш тарыхы, аткарган функциясы туурасында баалуу ойлорун айткан
Аристотель: Гениалдуу ойчул Аристотель тил өнөрүнө эбегейсиз зор салым кошкон, риторика боюнча көп жазган, энциклопедиялык аң-сезими бар мыкты лектор болгон. Ал «сөздүн максатына жетип, так жана түшүнүктүү болуусу бул - чечендик искусствонун биринчи талабы; стилдин ийгилиги тактыкта; билиминдин зор экендигин таасын көрсөтүп турган сөз жакшы» (57.334) деген.

Аристотель "Риторика" аттуу эмгегинде оратор катары риторика илиминде ар бир жагдай, шарт, кырдаалга

жараша ишенимдүү сүйлөөгө басым жасап, риторика "ишенимдүү сүйлөй билүү өнөрү катары диалектикага жакын илим" деген. Диалектика чындыкты изилдөө үчүн ой жүгүртүү жана аңгемелешүүгө таянат. Аңгемелешүү эки тараптуу т.а. аңгемелешүүгө эки же андан көп адамдар катышкандыктан, өз пикиринди коргоо жана сөздү ишенимдүү айтууда, кимдир бирөөн коргоодо же каралоодо ар бир адам өз стилин, өз манерасын сактоонун зарылдыгы риторика илиминин эң башкы категориялары экендигин ал өз эмгегинде далилдеген. ⁴¹Ал эмгеги үч китептен турган: *1-китепте*: оратордук өнөрдүн эң маанилүү критерийи болгон далил, далилди табуу жана түшүндүрүү маселеси каралып, сүйлөнүүчү сөздүн мазмунуна жараша кепти үч түргө бөл- гөн: 1) түрдүү жыйналыштарда сүйлөнүүчү сөздөр; 2) сотто сүйлөнүүчү сөздөр; 3) жакшылык тойлордо жана жамандыктарда (мисалы, өлүк коюуда сүйлөнүүчү сөздөр). Бул бөлүштүрүү бүгүнкү күндө да айрым эмгектерде сакталууда. Мисалы, "1970-жылы чыккан Г.З. Апресяндын "Ораторское искусство" деген эмгегинде оратордук) өнөрдүн төмөнкү түрлөрү берилген:

Таблица3

Оратордук өнөрдүн түрлөрү

•	социалдык саясий чечендик
•	академиялык чечендик
•	соттук чечендик;
•	социалдык турмуштук кеп
•	диний сөздөр

Аристотель айрыкча соттук чечендикке токтолуп, эмгектеринде көбүнчө риторика менен эстетиканын байланышын ачып берген. Эстетиканын кооздук категориясы оратордун өзүндө жана анын сөзүндө сакталуусун талап кылат да, даяилдөө, ачуулануу, талашуу, сүйүнүү булардын баары чечендин түрдүү карым-катнаштын жагдай-кырдаалдарында туш боло турган проблемасы экендигин, сүйлөп жаткан учурда аларды кантип жөнгө салуунун жолдорун чечмелейт. 2-китепте: оратордун сөзүнүн ынанымдуулугун арттыруу маселеси каралган. Мисалыт, алгач ирет сүйлөөчү өзүн уга турган аудитория менен байланыш түзүп, андан кийин гана кебин ишенимдүү, далилдүү сүйлөөсү зарыл. Эгерде угуучулар менен түздөн-түз байланыш түзүлбөсө анда оратор (оратор дегенибиз саясатчы да, окутуучу да болушу мүмкүн) үчүн кыйын абал туулуп, тексттин мазмуну начар болуп, угуучулар кызыкпаса, анда айтылган кеп өз максатына жетпей тургандыгын иликтеген. Ушундан улам Аристотель ораторго жардам берүүчү үч негизги сапаттысунуштаган:

Алгач "угуучулар менен тил табышып, жагымдуу жагдай түзүү; андан соң аларга чын дилден мамиле жасоо; карама-каршылыктар болсо аларды четтетүү; жана эң негизгиси текст мыкты болуусу" шарт деген. 3-китебинде: кептин композициясы, баалуулугу, көркөмдүүлүгү жана стилдер изилденилген". Аристотель мыкты оратор, риториканы изилдөөчү окумуштуу катары риторика илиминин тарыхында калды.

Байыркы Грецияда коомдук саясий өнүгүүдө кеңири массага таасир этүү үчүн саясий күрөшкө түшкөн түрдүү партиялардын кармашууларынын натыйжасында, алардын ар кимиси өздөрүнүн ойло-рун далилдөө максатында талаш-тартыш, диспуттарды, ар кыл ыкма, усулдарды пайдаланышкандыгынын жыйынтыгытнан улам бара-бара риторика илими пайда болгон. "Байыркы Грецияда негизинен үч түзүлүш болгон (элдик жыйналыш, беш жүздүк жана сот). Элдик жыйналышка мамлекеттин эң жогорку органы катары он күндө бирден чогулушуп, мамлекеттик олуттуу иштерди кеңешип, чечип турушкан. Жыйналышта ортого чыккан адамдар өздөрүнүн орундуу, далилдүү сөздөрү менен отургандарды ынандырып, алардын акыл-эсине гана

эмес, эмоция, сезимдерине да күчтүү таасир калтырып, бара-бара мамлекеттин иштерине аралашып, "оратор" деген наамга ээ болушкан". "Оратор - көпчүлүктүн алдында чыгып сүйлөгөн, чечен, сөзгө уста киши". Оратор латын тилинеи которгондо "сүйлөө" дегенди туюндурат. Оратордук кеп бул - сөздүн кудурет - күчү менен кыйытн кырдаалдардан чыгып кеткен сөз багып, сөзгө майи берген, чечен, сөзмөр, кепкор, көпчүлүк эл алдында таамай, так, курч, ачык, далилдүү да, көркөм да, логикалуу да сүйлөй билген акылман адамдарга таандык. Ошондой эле, байыркы Грецияда жогорудагыдай элдик жыйындарга күнөөлүүлөрдүн иштери коюлуп, сот ишке ашкан. Адис айыптоочулардын (прокурор) жоктугуна байланыштуу айыптоочунун (азыркыча прокурор) ролун бардык катышкан адамдар аткара беришкен. Ал эми күнөөкөр элдин алдында өзүн актап, элдин көңүлүн өзүнө буруу үчүн ар кыл ыкмаларды колдонгон. Эгер ал үй - бүлөлүү болсо аялын, балдарытн ортого чыгарып, элдин аларга боор ооруусун күткөн. Жоокер болсо согушта алган жаракаттарын көрсөткөн, Афинада соттун мүчөлөрү беш жүз адам болсо, элдик жыйналышка келгендердин саны алты минден ашкан. Ошончолук көпчүлүктүн алдында сүйлөө албетте, чечендикти талап кылган. Ошол учурда чукугандай сөз тапкан, оратордук өнөрү бар адамдардан атайын жардам сурашкан. Сүйлөнүүчү сөздү атайын жазып берген оратор адамдар "логографтар" деп аталышкан. Демек, риториканын атайын илим катары түптөлүүсүнө жана оратор, чечендердин, оратордук кептин, ораторлордун эл арасында пайда болуп өнүгүүсүндө байыркы Грециянын карапайым элинин коомдук жашоосу табигый түрткү болгон деп айтууга толук негиз бар. Грециядагы ошондой риторика илимин негиздеген ораторлор катары Лисий, Горгий, Демосфен, Исократтарды (байыркы Грек публицисти Сократтын окуучусу) атасак болот. Грецияда дагы бир катар ораторлор өсүп чыккан бирок алардын эмгектери да, ысымдары да сакталып калбаган. Грек ораторлору тууралуу толук маалыматтарды Рим оратору Марк Туллий Цицерондун "Брут" же "Ораторлор туурасында" аттуу трактатында кеңири маалыматтар берилген.

Гректердин чыгаан ораторлору

<i>Исократ</i>
Мыкты логограф болгон бирок эч убакта эл алдында чыгып сүйлөбөгөн. Чечендик өнөр боюнча атайын мектеп ачып, балдарды окуткан. "Табиятынан таланттуу, билимдүү, үзгүлтүксүз тажрыйбага ээ болгон адам гана оратор боло алат" (53.10.) деген. Исократтын жазган тексттери өзгөчө далилдуулүгү, аргументтүүлүгү менен айырмаланган.
<i>Лисий</i>
Эки жүздөн ашуун кеби сакталып, кыркка жакыны бизге жеткен. Алар көркөмдүүлүгү, мазмундуулугу, Афина тууралуу тарыхый маалымат калтыргандыгы менен кайталангыс эмгек болуп кала берет.
<i>Горгий</i>
Ораторлук өнөрдүн теоретиги жана окутуучусу. Риторика боюнча биринчи китепти жазышкан. Ал уккулуктуу, мазмундуу, жалындуу сөздөрү менен элдин эсинде сакталган жана ага эстелик да тургузулган. Ал эстелик он тогузунчу кылымдагы археологиялык казууларда табылган. "Касындын далилдерин тамаша менен четке как, ал эми анын тамашаларына олуттуулук менен мамиле жаса деген" сөздөрү гана эл арасында айтылып калбаса, башка тексттери сакталбаган. Ал мыкты оратор катары практик гана эмес, чечендик өнөрдүн теоретиги да болгон. Андан байлардын балдары чечендикке үйрө- нүшкөн. Риторика боюнча биринчи китеп жазуу менен алгачкы ирет риторлордун мектебин ачкан.
<i>Демосфен</i>
Чечендик искусствонун эң ири өкүлдөрүнүн бири катары биздин эрага чейин 384-322-жылдары жашаган укук коргоочу судья, элдик патриот, саясий лидер болгон. Бала чагынан ден-соолугу начар, тили тантык, ийнинин калчылдак экенине карабай, көшөрө намыстанып, тынымсыз көнүгүүнүн натыйжасында бардык мүчүлүштүктөрүнөн арылып, тил чеберлеринин эң алдыңкы катарына чыккан (25. Бонар. А), Өзүнүн теңдешсиз устаттыгы менен Демосфен чечендер элитасынын алгачкы атактууларынын биринчи жылдызы аталып калган. Ал сүйлөгөндө сөздүн иретин бузбай, ар качан далилдүү, чукугандай сөз таап элди кумарланта, угуучуларга күчтүү таасир калтыра, кыска сүйлөгөн. «Чоң психолог болгондуктан, анын элге берген баалары типештирилген көркөм жалпылоо катары кабыл алынып кеткен. Анын сүйлөөдөгү артыкчылыктарынан чет жактагыларга чейинки (айрыкча Римде) ар кыл муундагы сөз чеберлери үлгү алышкан» (57. 353.).

Демосфен саясий риториканын атасы. Байдын уулу болуп, Исей деген оратордон окуп билим алган. Эрте жетим калып, мал - мүлкүн талап кетишкен. Анын биринчи кеби дал ошол алдамчы адамдарга арналып, сотто жеңишке ээ болгон. Ал бала чагында кекеч, чулдур болуп, үнү акырын чыккан. Өжөрлүгү, эмгекчилдиги, карандай мээнети менен мыкты кепке жетишкен. Мисалы, үнүн катуулатуу, чулдурун жоготуу үчүн майда таштарды оозуна салып, сүйлөп машыккан. Катуу аккан суунун боюнда декламацияларды, тексттерди кыйкырып айтып машыккан. Сол жак ийини кыймылдап тургандыктан, бурчка кылычты илип коюп, түз туруп сүйлөөгө көнүккөн. Чечендик өнөрүн соттук риторика менен баштап, кийин Афинанын коомдук- саясий жашоосуна аралашып, саясий риторикага кирип кеткен. Цицерон анын соттук чечендигине жогору баа берген. Демосфендин кырктан ашуун сөзү азыркы күнгө жеткен. Ал македониялыктардын баскынчылык саясатына каршы туруп, Афинанын көз карандысыздыгын коргогон. Эл алдында сүйлөөгө атайын даярданып, үн, ымдоо, жаңдоого басым жасаган, "Кеби көркөмдүү, мазмундуу, бай болуусу үчүн синонимдерди, метафораларды, метонимияларды ыктуу колдонгон. Анын негизги ыкмасы сүйлөп жатып тыныгуу жасоо. Кунт коюп угуп жаткан угуучулар кепти андан ары улап кетишкен. Анын чечендигин ал түгүл душмандары да жогору баалашкан".

Байыркы Греция өңцүү эле риторика искусствосунун өнүгүшүнө байыркы Рим да зор салымын кошуп, биздин замандын биринчи кылымында өзгөчө өркүндөп өскөн. Буга Демосфендин жолун жолдогон Марк Туллий Цицеронду, Корнелий Тацит, Стаций Цецилийди кошсок болот. Байыркы Рим риторикасындагы белгилүү оратор, саясатчы жана жазуучу Марк Туллий Цицерон жана анын «Оратор» деген чыгармасы бүткүл Европа элинин маданиятына күчтүү таасирин тийгизген. Эгер байыркы гректердин доорунда риториканын жетектөөчү идеясы же формуласы катары «ынандыра билүү искусствосу» («искусство убеждать») саналса, ал эми римдик кызыл тил теориясында эң негизгиси «жакшы сүйлөө искусствосу» биринчи орунда турган. Байыркы Римдеги ораторлук кеп татаал жолду басып өткөн. Римде Грециядагыдай эле мамлекеттик иштер элдик жыйналыштарда, сенатта, сотто чечилип, ага ар бир адам катышууга укук алып, жыйналыштарда чечендикке салып сүйлөп, мамлекеттик жогорку кызматтарга көтөрүлүү көптөгөн римдиктердин ичинде катылып жаткан максат болгон. Ошол себептен Марк Туллий Цицерон италиялыктар үчүн атак-даңкка жетүүнүн төмөнкү эки жолун көрсөткөн: 1-жол: мыкты аскер башчысы болуу; 2-жол: эң мыкты ораторлук кепти үйрөнүү. Байыркы римдиктер да балдарынын келечекте алдыңкы инсандардан болуусу үчүн сенаторлордон, чечендерден окутушкан.

Байыркы Рим ораторлору

<i>Катон</i>
Байыркы Рим ораторлорунун эң улуусу. Катон синонимдерди, риторикалык суроолорду, аллитерацияларды көп колдонгон. Италияда риторика, адабиятка салыштырмалуу укук жана аскердик кызмат биринчи орунда турган. Ошол себептен Римде ораторлук кеп экинчи планга сүрүлүп, риторика гректерге тиешелүү деп саналып, латын ораторлоруна караганда грек ораторлорун баалашкандыгын М.Т.Цицерон жактырган эмес.
<i>Бир тууган Тибериус жана Гай Гракхтар</i>
Саясий ишмердик менен оратордук кепти чогуу алып жүрүшкөн. Алардын чечендик сөздөрү мамлекеттин кызыкчылыгын көздөгөн. Аларга Цицерон каршылаш болсо да өзүнүн оң баасын берип, Катон менен бир катарда баалаган. Бир тууган Гракхтар албетте билимдүү чечендер болушкан. Гайдын алгачкы чечендиги байкеси Тибериусдун өлүмүнөн кийин, анын өлүмүнө себепкерлерден өч алуу максатында башталган. Гай Гракхтын - соттук чечендиги аргументтерге бай далилдери ишенимдүүлүгү, кылмышкерлердин ишин терең изилдей билгендиги менен Рим риторикасында өзүнүн ордун тапкан.
<i>Марк Фабий Квинтиллиан</i>
Рим риторикасынын ири өкүлдөрүнүн бири. Адистиги адвокат болсо да "тарыхта риторика илимин окутуучу катары калган. Анын эң биринчи "Чечендик өнөрдүн кыйрашынын себептери" деген аталыштагы эмгеги бүгүнкү күндө сакталган эмес" (55.175). "Оратордун билими" аттуу трактаты толук жеткен. Бул 12 китептен турат. 20 жылдык тажрыйбасынын негизинде дос-тааныштарынын өтүнүчү менен жазылган" (53. 23). Рим риторикасынын теориясы менен практикасы талдоого алынып, педагогика жана этиканын маселелери каралып, риторикалык багыттагы мектептерге мүнөздөмө берилет. М.Ф. Квинтиллиан Исократ, Цицерон, Аристотелдин риторика бул - ынандырууну күчтүүлүгүнөн, ишенидирүүдө оратордун жөндөмүнө көз каранды деген жыйынтыктарына кошумча риториканы "өз алдынча илим" деп эсептеген.
<i>Марк Туллий Цицерон</i>
Баланы окутуп-тарбиялоодо мугалим, ата-энелер сөз менен иштешүүлөрү керек. Анткени бала ар бир затты сезим жана сөз менен кабылдайт. Эгер ал тескери иш жасаса да сөз менен тарбиялоо зарыл. Түрдүү турмуштук кырдаалдарда ата-эненин бала менен сүйлөшүп жаткан маалда сүйлөшүү маданиятын сактап, ачууланып жатканда да жаман сөздөрдөн оолак болгон оң. Эгер баланын туура эмес кылык-жоругуна күбө болсок, же туура эмес пикирин уксак, анда андай учурларда ошол окуяларга байланыштырып макал-ылакаптарды айтып, маанисин чечмелеп берсек, балага алда канча таасир берери шексиз. М.Т.Цицерондун ушул көз караштары "Брут" деген эмгегинде орун алган. М.Т.Цицерон "Оратор алгач билимдүү болушу керек" деген 53.25) 106-43-жылдары Римде жашаган. Атасы күүчтүү билим берип, жогорку саясий кызматка даярдаган. Эң биринчи кеби Сулланын диктатурасына каршы турган. Ал үчүн Сулла аны куугунтуктаганда, ал Грецияга качкан. Сулла өлгөндөн кийин келип, саясий оюндарга катышып, саясий чечендикти өнүктүргөн. "Оратор жөнүндө", "Брут", "Оратор" деген эмгектери бар. "Оратор" деген эмгеги диалог формасында. Аристотелдин "Риторикасында" изилденген риториканын классификациясына жана соттук чечендикке токтолгон.

Ошондой эле, ораторлук, анын калыптанышы жана агатиешелүү сапаттар тууралуу адамдардын айтканда-рын да жыйнаган: Алардан мисалы.

<i>Красстын сөзү:</i>
Ораторлук үчүн эң маанилүүсү бул - адамдын жөндөмдүүлүгү. Чечендик үчүн табият тартуулаган өнөр зарыл. Ораторго тапкычтык, ыкчамдык, сөздү өнүктүрүү жана кооздоо, мол.эске тутуу, ишенимдүүлүк жана бекем акыл, сезимдин өзгөчө жандуулугу зарыл.
<i>Антонийдин ага карата айткан жообу:</i>
Сенин айткандарыңды угуп отуруп, оратор табият тартуулаган көп иерсеге ээ болушу керектигин түшүндүм жана бардык шакирттер устатынын берген кеңеш, сунуштарын бирдей аткара албандыгы тууралуу оюна толугу менен кошулам. Ошондуктан атактуу окумуштуу Аполлоний Алабандскийди дайым мактап келем. Акча үчүн окутса да, ал оратор боло албаган шакирттерди эч убакта алган эмес. Алардын убактысын бекер коротпоого аракеттенип жай-жайына тарата, ар бирине ылайык жумушту сунуштоо менен кеңешин берүүгө аракет кылган.

Антонийдин сөзү: - "Оратор демекчи - сөзүбүз оратор жөнүндө болуп жаткандыктан, менин аныктамам Красстын аныктамасы менен дал келбейт. Менин оюмча, оратор деп сот жана коом иштеринде угуу, ой жүгүртүү үчүн жагымдуу, акыл үчүн ынанымдуу, сөздү пайдалана билген гана адамды эсептейм жана мындан сырткары ал коңур үнгө, таасирдүүлүккө, курч акылга ээ болушун каалар элем".

М.Т.Цицерон Красс жана Антонийдин пикир алмашуусу аркылуу оратор кандай адам болушу керек деген суроолорго жооп берүүгө аракеттенген. Ораторлор Антоний менен Красстын ой жүгүртүүлөрүндө оратор болуу үчүн табияттартуулаган талант, устатынын кеп-кеңештери, курч акыл, үндүн жагымдуу болушу зарыл экендиги айтылат, Айрым учурда таланттуулуктан мурун аракеттенүү көп жыйынтыктарга алып келээри Демосфендин тажрый-

басынан улам белгилүү болуп, чечен болуу үчүн жеке эле талант эмес, тынымсыз машыгуу, көнүгүү керектиги маалым болгон. Демек, сүйлөнүүчү сөзгө алдын-ала аракет, даярдык кылуу, аудиториядан берилүүчү суроолорду күн мурун даярдап, ага жооп берүү - эл алдына чыга турган адамга абдан зарыл.

М.Т.Цицерон "Оратор жөнүндө" деген эмгегинде айтылган касиет, сапаттарды ошол учурдагы белгилүү чечендерден табууга аракет жасаган. М.Т.Цицерон "Оратор" аттуу эмгегин Март Брутка арнап жазган. Ал эмгегинде төмөнкү суроолорго жооп берүүгө аракеттенген: 1) оратор болуу үчүн кандай шарттар керек? 2) ораторлук кепке жетүүдө машыгууга болобу? Ошондой эле, оратор төмөнкү үч нерсеге кам көрүүсү зарыл деген: 1. Оратор эмне жөнүндө сүйлөйт; 2. Кайсы жерде сүйлөйт? 3. Кандай сүйлөйт?

Мына ушул үч маселенин кайсынысына көбүрөөк токтолуу керектиги айтылган. Албетте, оратор үчүн эмнени айтуу керек, кайда айтуу керек деген маселелер анча кыйынчылык туудурбайт. Анткени оратор белгилүү теманын айланасында түрдүү маалыматтарды чогултуп, далил, фактылардын үстүндө иштейт. Ал эми эң татаалы бул - тандалып алынган тема боюнча кепти жантип айтуу керек деген маселе. Бул тууралуу М.Т.Цицерон төмөнкүлөрдү айткан: "Кантип айтуу - бул айтым жана баяндоого тиешелүү маселе. Анткени айтым - бул дененин "ораторлугу". Ал үндөн жана кыймылдан тизмектелип, үндүн кубулушу сөз мезен бара-барлашат да ал үндүн тону менен коштолот. Ошондуктан "мен сөз кылып жаткан мыкты оратор угуучу-лардын бүйүрүн кызытып, жандандыруу үчүн ар бир учурунда үнүн улам кубултуу турушу керек. Бет түзүлүшүнө байланыштуу кыймылдары жөнүндө ай-тсам: оратор сүйлөнүп жаткан теманын маңызына жараша бет түзүлүшүн өзгөртүшү мүмкүн. Бет түзүлүштөгү өзгөрүүлөр сездөн да көп нерсени билдириши мүмкүн". Оратордук кепте ким биринчи болгусу келсе каардуулук жагдайыкта - үнүн катуу, кады-ресе абалда - жумшак сүйлөөгө тийиш. Бийик үн - ага мартаба алып келсе, дирилдеген үн - ага сезимталдыкты берет. Ушул жерде үндүн маанилүүлүгү тууралуу кеп кылууда М.Т.Цицерон Демосфендин Эсхиндин үнүнүн тунук жана жагымдуу болгонун кас болсо да моюнга алгандыгын эскерет. Демек, оратордук кепте кептин мазмуну менен катар оратордун үнүнүн жагымдуулугу да чоң роль ойнойт. Албетте, үндүн жагымдуу жаралышы биздин колдо эмес. Буга биздин күчүбүз жетпейт. Ал эми үндү калыпка салуу жана ага ээ болуу - биздин колубузда. Оратордун кыймыл-аракетинде артыкбаш эч нерсе болбош керек. Денени түз жана сымбаттуу кармап, ары-бери аз-аздан басат. Ал-дыга кадамды аз санда жасайт. Моюнду эч шылкыйт-пастан, манжаларды кыймылдатпастан, ыргакты сактаса - ал анын жеңиши. Мында ардандай ашык нерселерден, түрдүү кыйшаюулардан качуу керек. Бирок ошол эле учурда өткүр көз карашка ээ болуусу зарыл. Анткени адамдын жүзү жандын элеси, ал эми көздөрү анын чагылдырылышы. Ал эми алардын көңүлдүү же капалуу болушун сөз жүрүп жаткан предметтер

анык-тайт. Жыйынтыктап айтканда, Рим риторикасы гректердин риторикасы менен бирдей деңгээлде өнүккөн. Римдеги оратордук кептин тарыхы, кандай ораторлор жашагандыгы, алардын кептери классификациянын кайсы түрүнө жакындыгы М.Т.Цицерондун үч трактатынан жана Марк Фабий Квинтилиандын "Оратордун билими" аттуу эмгегинде кеңири баяндалган.

Кийинки орус риторикасы да грек жана рим риторикасынын таасиринде өнүккөндүгү белгилүү. Ал эми кыргыздын чечендик кебинин тамыры да байыркы учурдан башталып, турмуштук-социалдык, окутуп-тарбиялоочулук, этнопедагогикалык, психологиялык, дидактикалык мүнөзгө ээ болуп, элдик педагогиканын өзөгүн түзүп тургандыгы менен айырмаланып турат. Дегеле жалпы риторика маселеси бул - кеңири изилдөөнү талап кылган абдан татаал да, кызыктуу керектүү да илим болуп саналат. Аны айрыкча мектепте окутуу иши абдан актуалдуу проблема бойдон калууда. Бул багытта буга чейин эч бир изилдөөлөр да жүргүзүлбөгөн. Эми гана колго алына баштагандыктан айта турган кептер али алдыда.

Адабий булактар:

1. Апресян Г. 3.06 ораторском искусстве [Текст] / Г.З. Апресян. - М.: Просвещение, 1978
2. Аристотель. Риторика. Атичные риторики [Текст] / Аристотель. -М.: 1978.
3. Демосфен 06 ораторском искусстве [Текст] / Демосфен.- М.,Знание, 1980
4. Дератани Н.К.К вопросу об исторической обусловленности образа оратора у Цицерона [Текст]/ Н.К. Дератани. - В. сб.: Цицерон и его время - М.: 1986. - с.
5. Казакова Н. Чечендик өнөр (Риторика) [Текст]/ Н.Казакова. ЖОЖдор үчүн окуу куралы. - Б., 2009. -716.
6. Кеннеди Дж. Искусство убеждения в Древней Греции [Текст] /Дж. Кеннеди. -М.: 1965.
7. Кузнецова Т.И. Ораторские искусство в древнего Риме [Текст]: Т.И. Кузнецова,И.Стрельникова. -М., Просвещение, 1976
8. Цицерон Т. Три трактата об ораторском искусстве [Текст] /Т.Цицерон. -М.,1972

Рецензент: д.пед.н., профессор Чыманов Ж.А.